

DİL ÖĞRENİMİ AÇISINDAN ADEYLEMLER VE ORTAÇLAR

Julian RENTZSCH*

Özet: Türkçe adevlem ve ortaç dizgeleri Türk dilini öğrenen yabancılar için sorunlar yaratmaktadır. Bu sorunların bazıları, Türkçe ve Hint-Avrupa dilleri arasındaki yapı farklılığından kaynaklanmaktadır. Bunun dışında, Türkçe adevlem ve ortaç dizgelerinin kendileri de oldukça kapsamlıdır ve çeşitli anlambilimsel ve sözdizimsel karşılıklar kodlamaktadır. Adevlem ve ortaç dizgelerine ait birimlerin kümeleri, biçimbilimsel açıdan kesişmekte ve her iki kümede yer alan birimlerin somut bağlamda hangi işlevi yerine getirdiğini çözümlmek, bazen, karmaşık bir deşifre işlemi gerektirmektedir. Üstelik bazı biçimbirimlerin işlev(ler)i, dilbilgisi ve ders kitaplarında günümüze dek tatmin edici bir şekilde betimlenmemiştir. Bu sorunsallık adevlemlerin ve ortaçların yer aldığı yapıları öğrenmeyi zorlaştırmaktadır. Bu çalışmada adevlem ve ortaç dizgeleriyle ilgili sorunlar örneklerle gösterilecek, dizgeler arası işlevsel farklar açıklanacak, dizgeler için anlambilimsel ve sözdizimsel karşılıklar tespit edilecek ve bu değişkenlerin dil öğrenimi açısından önemi saptanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkçe eğitimi, Yabancı dil, Adevlem, Ortaç, Sözdizimi, Anlambilim, Karmaşıklık, Gizli karmaşıklık

Verbal Nouns and Participles in Teaching Turkish to Foreign Learners

Abstract: Turkish systems of verbal nouns and participles are problematic for foreign learners of Turkish. Some of the problems are related to the structural differences between Turkish and the Indo-European languages. Additionally, the inventories of Turkish verbal nouns and participles are quite comprehensive and encode several semantic and syntactic contrasts. Some morphological entities can function either as a verbal noun or as a participle, and assessing the concrete function of those items that may belong to both systems will occasionally necessitate a complex process of decoding. Moreover, until now, the functions of some morphological entities have not yet been described in a satisfying way in the grammar books and manuals. This makes learning the structures that involve verbal nouns and participles difficult. In this paper the problems related to the verbal noun and participle systems will be identified and exemplified. The functional differences between the systems as well as the system-internal semantic and syntactic contrasts will be determined and the relevance of these parameters for language learning will be shown.

---

* Dr., FON University, Republic of Macedonia. E-posta: julianrentzsch@yahoo.com

Keywords: *Teaching Turkish, Foreign language, Verbal nouns, Participles, Syntax, Semantics, Complexity, Hidden complexity*

1. Giriş

Yabancılara Türkçe öğretiminde diller arasındaki yapısal farklılıklar nedeniyle türlü türlü sorunların ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu sorunlar kendini sesbilimsel, biçimbilimsel, sözdizimsel, anlambilimsel ve deyimsel düzeylerde göstermektedir. Bu makalede, Almanya Mainz Üniversitesi Türkoloji Bölümünde verdiğim Türkçe dilbilgisi derslerinde kaydettiğim bazı sorunlardan yola çıkarak adeylemler ve sıfataylemlerin Türkçe öğrenimindeki önemini göstermeye çalışacak ve daha çözümlenmemiş birkaç meseleyi dikkatlere sunacağım.

Adeylemler ve sıfataylemler genellikle iyi bilindiği sanılan ulamlar olmakla birlikte, Hint-Avrupa Dillerindekinden kısmen farklı kullanılışları sebebiyle, Türkçe öğrenen yabancılara bazı güçlükler yaratmaktadır. Bu yazıda Türkçe ve Almanca arasındaki farklılıklara odaklanılmakla birlikte, Almancadaki durum İngilizce ve birçok başka dillerdekine benzediği için, saptanan görüngüler Almanca-Türkçe konumun ötesinde de önem taşımaktadır.

Değinilecek sorunsallıklar hem yapısal hem betimseldir. Başka deyişle, bir yandan Türkçeye içkin yapısal karmaşıklıklar olduğu, öbür yandan ise Türkçe dilbilgisi kitaplarında çok iyi anlatılmayan ve belki de daha tam olarak anlaşılmayan bazı noktaların Türkçe eğitimi zorlaştırdığı gözlemlenmektedir. Dolayısıyla makalenin hem uygulamalı hem de kuramsal bileşenleri bulunduğundan, okuyucular arasında Türkçe eğitimiyle uğraşmayan, ama Türkçenin yapısıyla teorik açıdan ilgilenenler için de verimli olacağını düşünmekteyim.

Makalenin bölümlenmesi şöyledir: Kısa bir terminolojik açıklamadan sonra adeylemler ve sıfataylemler arasındaki işlevsel fark gösterilecek, sonra sırasıyla sıfat tümceciklerinin ve ad tümceciklerinin temel nitelikleri betimlenecektir (Bölüm 2.). Ondan sonra Türkçedeki ortaçlar ve adeylemler için birer dizge önerilecek ve gerekçelendirilmeye çalışılacaktır (Bölüm 3.). Birkaç sınıflandırma sorununa değinildikten sonra (Bölüm 4.) ortaçların anlambilimsel ve sözdizimsel nitelikleri incelenecektir. Bu bağlamda, Almanca ve İngilizce gibi diller yüzeyde karmaşıklık gösterirken Türkçede gizli karmaşıklık bulunduğu gösterilecektir. Türkçede dengi olmayan Almanca yapılara da kısaca değinilecektir. Sonra Türkçe sıfat tümceciklerini deşifre etmede bağlamın önemini gösteren küçük bir deney tanıtılacaktır (Bölüm 5.). Adeylem dizgesi ve birimlerin karşıtlıkları gösterildikten sonra (Bölüm 6.) yazının ana bulguları özetlenecektir (Bölüm 7.).

2. Terminoloji ve Temel Kavramlar

2.1. Sözcük Türü ve Sözdizimsel İşlev

Bu yazı için önemli temel terimler şöyle sıralanabilir. *Okuyor*, *okumalı* gibi biçimlere yazının devamında bitimli eylem biçimi denilecektir. *Okuyan* gibi

biçimler ortaç, *okuması* gibi biçimler adeylem olarak adlandırılacaktır. *Okuyunca* gibi biçimlere (ulaç) bu yazıda değinilmeyecektir. Adı geçen son üç ulam bitimsizdir.

Tümcedeki sözdizimsel öğeler için şu terimler kullanılacak:

(1) [Akıllı öğrenci,]¹ [gafil hocasına]² [karmaşık sorunu]³ [gülerek]⁴ [açıkladı.]⁵

Parantez 1'dekiler özne olarak işlev yapmaktadır, parantez 2'dekiler dolaylı nesne, parantez 3'tekiler dolaysız nesne, parantez 4'teki belirteç, parantez 5'teki ise bitimli yüklem olarak. "Akıllı", "gafil" ve "karmaşık" sıfatları bu örnekte *niteleyici* (İng. *attribute* veya *modifier*) olarak işlev yapmaktadır. Parantez 1, 2 ve 3 ad öbekleridir (*nominal phrases*).

2.2. Sıfat Tümcecikleri

Sıfat tümcecği, tümcede sıfat sözcük türüyle aynı işlevi yapabilir, yani bir sıfatın girebildiği her sözdizimsel dilime (slot) girebilir. Sıfat tümcecğinin en tipik işlevi niteleyici oluşudur. Örnek (2a)'da, *okuduğum* bir sıfat tümcecğini temsil eder ve *kitap* sözcüğünü niteler. Bu örnekte *kitap*, sözdizimsel bir *baş*'tır (İng. *head*), demek ki daha üstün bir matris tümce çerçevesinde yönetilen, yani olası çekim ekleri taşıyan öğe. Örnek (2a)'da görüldüğü gibi sıfat tümcecği bir tek sözcükbiçimden ibaret olabilir. Örnek (2b)'de daha karmaşık bir sıfat tümcecği görülmektedir.

(2a) [Okuduğum] kitap

(2b) [Dün üniversiteye giderken tramvayda keyifle okuduğum] kitap

Almancada sıfat tümcecikleri yerine çoğu zaman ilgi tümcecikleri (*relative clauses*) kullanılmaktadır. Almanca ilgi tümcecikleri genellikle sağa dallanmalıdır ve bir ilgi adıyla başlamaktadır.

(3)	das	Buch,	das	ich	lese
	TNM	kitap	İLGAD	ben	okuyorum
	'okuduğum kitap'				

Bu örnekte, ilgi tümcecğinin başı *das Buch*'tur. İlgi tümcecği başın ardından gelir. Yan tümcecğin başlangıcında ilgi adılı *das* vardır. İlgi adılı sayı ve dilbilgisel cinsine göre başıyla uyumludur. Görüldüğü gibi Almanca ilgi tümcecği Türkçe sıfat tümcecğinden karmaşıktır, demek ki Türkçe bu açıdan Almancadan kolaydır.

Yukarıda gösterilen sıfat tümcecikleri *bağlı*'dır, demek açıkça belirtilen bir baş vardır. Oysaki, *başsız* sıfat tümcecikleri de bulunmaktadır, örn.

(4) [Okuduğum], kitap değil, dergi.

Bu tür sıfat tümcecğine *serbest* sıfat tümcecği de denir (*free relative clause*).

Sıfat tümcecikleri *kısıtlayıcı* ya da *kısıtlayıcı olmayan* da olabilir. Bu, başlıca anlambilimsel bir karşıtlıktır. Kısıtlayıcı sıfat tümcecikleri bir kümeden seçme yapar, örneğin

(5) [Okuduğum] romanlar

Bu örnekteki sıfat tümcecigi, bütün romanları kapsayan kümeden bir altküme seçer, hem de okuduğum romanları. Kısıtlayıcı olmayan bir sıfat tümcecigi şu örnekte görülmektedir:

(6) Hurufiliğin kurucusu olan Esterabadlı Fazlallah

Dünyada bir tane Esterabadlı Fazlallah vardır (ya da aynı isimli birden fazla kişi olsa da burada *gönderim yapılan* salt bir tanesidir); dolayısıyla bir kümeden seçme yapılmamakta, ama belli bir kişinin niteliğine dair bilgi eklenmektedir.

Kısıtlayıcı olmayan sıfat tümcecikleri yerine ki'li tümcecikleri koymanın mümkün olduğunu da eklemek gerek:

(7) Esterabadlı Fazlallah, ki Hurufiliğin kurucusudur (KK 105)

Kısıtlayıcı olan sıfat tümcecikleri Çağdaş Ölçünlü Türk Dilinde ki'li tümceciklerle değiştirilemez.

(8) *Romanlar, ki okudum

Sıfat tümcecikleri ve ki'li tümcecikler, Türk dilbilgisi geleneğinde zaten iki ayrı yapı olarak algılandığından, bu olgu, Türk okuyucu için şaşırtıcı olmayabilir. Ancak Batı Türkolojisinde her iki yapı kimi kez “Türkçede ilgi tümcecikleri” konusu çerçevesinde incelendiğinden, bu dağılım özelliğine dikkat çekmekte yarar vardır (krş. Müller 1889: 68–69; Deny 1921: 850–852; Kononov 1956: 544; Kornfilt 1997: 60; Göksel & Kerslake 2005: 112).

2.3. Ad tümcecikleri

Ad tümcecikleri ise tümcede bir ad gibi kullanılmakta, yani herhangi bir adın girebildiği bütün sözdizimsel dilimlere (slotlara) girebilmektedir. Örneğin:

(9) [Bu resmi yaptığını] biliyorum.

(10) [Onun bu resmi yaptığı] bilinmiyor.

(11) [Onun bu resmi yaptığına] inanmayın.

(12) Bu, [resmi onun yaptığının] açık bir işareti.

Örnek (9)'da ad tümcecigi, matris tümcede dolaysız nesne olarak işlev yapmaktadır, örnek (10)'da özne olarak. Örnek (11)'de ad tümcecigi, yönelme durumunu yöneten *inanmak* eyleminin tümleci olarak işlev yapmaktadır. Örnek (12)'de ad tümcecigi, belirtili ad tamlamasında yer almaktadır.

Almancada ad tümcecikleri yerine çoğu zaman, özne tümcesi (*Subjektsatz*, İng. *subject clause*) veya nesne tümcesi (*Objektsatz*, İng. *object clause*) adlı bir yapı geçer. Bu yapılar genellikle bir tümleyici ile başlar ve bitimli bir yüklem içerir:

DİL ÖĞRENİMİ AÇISINDAN ADEYLEMLER VE ORTAÇLAR

- (13) Ich weiß, dass er das Buch liest.
ben biliyorum TML o TNM kitap okuyor
'Kitabı okuduğunu biliyorum.'

Bu örnek ana tümceyle başlar (*ich weiß* 'biliyorum'). Bir tümleyici (*dass*) ile başlayan nesne tümcesi arkasından gelir. Nesne tümcesi bitimli bir yüklem (*liest* 'okuyor') ile biter.

Özetle, yapılar Alman ve Türk dilinde birbirinden çok farklıdır.

3. Türkçede Ortaç ve Adeylem Dizgeleri

Sıfat tümcecikleri genellikle ortaçlar kullanılarak kurulur, ad tümcecikleri ise adeylemler kullanılarak. Hangi birimin ne zaman kullanılması gerektiğini bilmek için ait olduğu birimler dizgesi ile birimler arasındaki karşıtlıklar bilinmelidir.

Ortaç ve adeylem dizgeleri nedir sorusuna gelince; seçilmiş beş tane dilbilgisi kitabına bakılmış ve dizgeleri çıkarılmaya çalışılmıştır. Kullanılan dilbilgisi kitapları Banguoğlu (1974), Ergin (1958), Gencan (³1975), Korkmaz (2003 [²2007]) ve Lewis (1967)'tir.

Adı geçen bütün yazarlara göre (kısmen farklı terimler kullanılsa da) ortaç sayılan birimler şunlardır: {-y)An; -(V)r/-mAz; -mIş; -DIK; -(y)AcAK; -(y)AsI}. Bunların dışında Banguoğlu ve Korkmaz, -(y)IcI'yı da dahil eder. Gencan -mAdIk birimini de ayrı birim olarak anar. Ergin, {-DI; -DAçI; -mAll}'yü eskimiş ortaçlar olarak belirtir (Çizelge 1).

Çizelge 1: Dilbilgisi yazarlarına göre ortaçlar

	Ergin 1958	Banguoğlu 1974	Gencan ³ 1975	Korkmaz 2003	Lewis 1967
-(y)An	x	x	x	x	x
-(V)r/-mAz	x	x	x	x	x
-mIş	x	x	x	x	x
-DIK	x	x	x	x	x
-(y)AcAK	x	x	x	x	x
-(y)AsI	x	x	x	x	x
-(y)IcI		x		x	
-DI	x				
-mAll	x				
-DAçI	x				
-mAdIk			x		

Adeylemlere gelince, bütün yazarlar {-mAk; -mA; -(y)Iş}'ı kabul eder. Banguoğlu, Gencan ve Lewis -mAklIK birimini de ekler. Lewis, -masyon ve -mAzLIK/-mAmAzLIK'ı da adeylem dizgesine dahil eder (Çizelge 2).

Çizelge 2: Dilbilgisi yazarlarına göre adeylemler

	Ergin 1958	Banguoğlu 1974	Gencan ³ 1975	Korkmaz 2003	Lewis 1967
-mAk	x	x	x	x	x
-mA	x	x	x	x	x
-(y)Iş	x	x	x	x	x
-mAklIK		x	x		x
-masyon					x
-mAzLIK/ -mAmAzLIK					x

Demek ki, temel dizgeleri şöyle göstermek mümkün:

Ortaçlar: {-(y)An; -(V)r/-mAz; -mIş; -DIK; -(y)AcAK; -(y)AsI}

Adeylemler: {-mAk; -mA; -(y)Iş}

İki gruba birkaç marjinal birim de eklenebilir.

Ben ise oldukça farklı iki dizge önerecek ve sonra bu dizgeleri gerekçelendirmeye çalışacağım (Çizelge 3):

Çizelge 3: Bana göre ortaçlar ve adeylemler

	Ortaçlar	Adeylemler
Temel yalın birimler	-(y)An	-mAK
	-mIş	-mA
	-DIK	-DIK
	-(y)AcAK	-(y)AcAK
		-(y)Iş
Marjinal yalın birimler	-(y)AsI	-(y)AsI
	-(V)r/-mAz	-(V)rLIK
		-(mA)mAzLIK
		-mIşLIK
		-mAklIK
Dolaylamalı (perifrastik) birimler	-Iyor olan/olduğu -mAktA olan/olduğu -mIş olan/olduğu -(y)AcAk olan/olduğu ...	-Iyor olmak/olması/olduğu -mAktA olmak/olması/olduğu -mIş olmak/olması/olduğu -(y)AcAk olmak/olması/olduğu ...

Görüldüğü gibi benim sınıflamamda hem ortaç hem adeylem sistemine dahil olan birimler vardır: {-DIK; -(y)AcAK; -(y)AsI}.

DİL ÖĞRENİMİ AÇISINDAN ADEYLEMLER VE ORTAÇLAR

Bu tasviri gerekçelendiren yaklaşım işlevseldir, yani birimlerin tümcede yaptığı sözdizimsel işlevle ilgilidir. Ortaçlar – aynı sıfat gibi – sözdizimsel başları niteler. Adeylemler ise ad öbekleri oluşturur.

-(y)An gibi bir birimin ortaç, -mA gibi bir birimin adeylem olduğu konusunda bütün dilbilgisi yazarları hemfikir oldukları için, bu yazıda bunun ispatıyla uğraşılmayacaktır. Devamında yapılacak olan, üç adımdan ibarettir. Birincisi, dilbilgisi yazarları tarafından anılmayan -mİşLIK ve -(V)rLIK birimlerinin adeylem dizgesine ait olduğunu göstermek.

(14) Mukadder Bey’le de konuşmuşluğumuz vardır. (İH 355)

Yapısal açıdan *konusmuşluğumuz* bu tümcede özne işlevi yapmaktadır,

(15) Paramız vardır.

gibi bir tümcede *paramız* sözcüğünün yaptığı gibi.

(16) Bu olumsuzluklara rağmen objektif bir duruş sergileyerek üniversitemizin ilde ve ülkede fark edilebilirliğini artırmak bakımından değerli katkılarınız için hepinize ayrı ayrı teşekkür ediyorum. (WEB)

Bu örnekte *fark edilebilirliğini* sözcükbiçimi, *artırmak* eyleminin dolaysız nesnesi işlevini yapar. -(V)rlik biçimi, özellikle (ama yalnızca değil) -(y)Abil-birimiyle beraber işlektir.

İkinci adım, -(y)IcI’nın niçin sistem dışında bırakıldığını açıklamaktır. Nedeni gayet basit: Bu birim bir çekim eki değil, bir türetme ekidir ve ana görevi eylemi yerine getiren kılıcıyı şifrelemektir. Türetme eki olarak hâlâ işlek olmasına rağmen bütün eylem gövdeleriyle birleşemez, örneğin

(17) *öldürülücü

geçerli bir sözcükbiçim değildir. Ayrıca – ve daha önemlisi – türeme, yönetme niteliklerini saklamaz,

(18) *kitabı okuyucu kişi

örneğinde görüldüğü gibi.

Üçüncü adım, yukarıda hem ortaç hem de adeylem olarak sınıflandırılan birimlerin – yani -(y)AcAK, -DIK ve -(y)AsI’nın – gerçekten her iki sınıfa ait olduğunu ispatlamaktır.

(19) Kahrol-ası herifler, bütün neşemi kaçırmışlardı. (BR 155)

(20) Bir türlü inan-ası-m gelmiyordu. (AŞK 175)

Örnek (19)’da *kahrolası* şekli bir sıfat gibi adsal bir baş niteler. Örnek (20)’de ise *inanasım* bir ad öbeği oluşturur ve teknik olarak özne işlevi yapar. Makalenin devamında marjinal denilen birimler -(y)AsI gibi dışta bırakılacak ve temel sistemlere odaklanılacaktır.

-(y)AcAK biriminin kullanılışlarına bir bakalım:

- (21) Bana biraz uzaktı, ama hiç şikâyetim yoktu, [yüzünü olduğu gibi görebileceğim] bir konumdaydı. (BR 169)
- (22) [Bir iş görüşmesine gideceğim için yarın öğleden sonra geleceğimi] söyledim. (BR 247)

Örnek (21)'de parantez içindeki kısım bir sıfat tümcecığıdır, sözdizimsel baş ise *konum*'dur. (22)'de ise parantez içindeki kısım *söylemek* eyleminin dolaysız nesnesidir, herhangi bir adla – örn. *düşüncemi* ile – değiştirilebilir (*düşüncemi söyledim*). Aynısı, tabii, *-DİK* için de geçerlidir:

- (23) [Açıklamanın fazla soyut olduğu] sunum
- (24) [Bu açıklamanın, değil dinleyenler için, benim için bile fazla soyut olduğunun] farkındayım. (TUT 41)

Örnek (23)'te parantez yerine herhangi bir sıfat koymak mümkün, örn. [*kötü*] sunum. Örnek (24)'te parantez içindekiler, belirtili bir ad tamlamasının tamlayanıdır (*sorunun farkındayım* ifadesinde gibi).

Özetle, adı geçen üç birimin hem sıfateylem hem de adeylem dizgesine ait olduğu açıktır. *-(V)r/-mAz*, *-mIş*, *-(y)AcAK* gibi birimlerin üstelik bitimli yüklemelerde de kullanılabilirdiği olgusuyla bu yazıda ilgilenilmeyecektir.

4. Sınıflandırmada Sorunlar

Bir ögenin aynı zamanda iki morfosentaktik dizgeye ait olması, doğal olarak analitik sorunlara yol açar. Sınır durumlar olabilir ya da bir ögenin belli bir tümcede hangi işlevle kullanılmakta olduğu ancak bağlamdan belli olabilir. Üç tane problemlili olabilecek örneğe bakalım:

- (25) [Ne söylediğini] pek anlamıyordum. (TUT 620)
- ‘Ich verstand nicht so genau, **was** er sagte.’
- ‘I did not really understand **what** he was saying.’

Bu örnek, Hint-Avrupalı bir ilgi tümcecığıne çok benzer. Türkçe örnekteki *ne* sözcüğü Alman ilgi adılı *was* ile anlamdaştır bile. İlgi tümcecikleri Türkçede çoğu kez sıfat tümceciklerine tekabül ettiğinden insan, bu örnekteki yapının da sıfat tümcecığı olduğu izlenimine kapılabilir. Oysa, yakından incelendiğinde bu yapının sıfat tümcecığı değil, ad tümcecığı olduğu ortaya çıkar. Çünkü, sıfat tümcecikleri daima bir başı nitelemektedir. Baş, yüzey yapıda ortaya çıkmayabilir, ama başsız (yani serbest) bir sıfat tümcecığıne bir baş eklenebilmesi gerekmektedir. Bu ise elde bulunan örnekte imkânsızdır:

- (26) *Ne söylediği şeyi pek anlamıyordum.

Demek ki, örnek (25)'teki yapı basit bir ad tümcecığıdır, yani kendiliğinden bir ad öbeğini temsil etmektedir. Bir baş ekleyip tümcecığı sıfat öbeğine dönüştürmek mümkün değildir.

Başka sorunsal bir örneğe dönelim:

(27) [Bir gözün kendisini gözetlediği] duygusuna kapıldı. (KK 72)

Parantez içindeki öbek, sıfat tümceciği midir, ad tümceciği midir? İlk bakışta, başı *duygu* sözcüğü olan bir sıfat tümceciği olduğu yanlışlığına düşülebilir. Bunun yanlış olduğu, parantez içindekilerin, *duygu* sözcüğünü bir sıfat gibi nitelmediğinden belli olur. Bunun bir göstergesi, *duygusu* sözcükbiçimindeki iyelik takısının zorunlu olmasıdır:

(28) *Bir gözün kendisini gözetlediği duyguya kapıldı.

Örnek (27)'de parantez içindeki yapı bir ad tümceciğidir ve belirtisiz ad tamlamasının tamlayanı olarak görev yapar. Tamlanan, *duygusu*'dur. Başka deyişle ad tümceciğinin işlevi, şu örnekteki *güvensizlik* sözcüğününkiyle özdeştir:

(29) Bir güvensizlik duygusuna kapıldı.

Statüsünün doğru olarak kavranması biraz zor olan bu meselelerin dışında *gerçekten* ikircil (iki anlamlı) örnekler de vardır. Şu örneğe bir bakalım:

(30) Konuştuklarını duymadım.

Bu örnekten hakikaten iki anlam çıkarmak mümkündür. Bir yoruma göre *konuştukları* başsız bir sıfat tümceciğidir ve duyulmayan, konuşulan içeriktir:

Yorum [1]: Konuşulanları duymadım. (Serbest sıfat tümceciği) [İçeriğe gönderim]

Başka yoruma göre *konuştukları* bir ad tümceciğidir ve duyulmayan, konuşulduğu olgusudur:

Yorum [2]: Konuşulduğunu duymadım. (Ad tümceciği) [Olguya gönderim]

Hangi yorumun etkili hale getirileceği durumsal bağlama bağlıdır. Akla en yakın yorum (yani uluslararası terminolojiye göre *default interpretation* denilen) [1]'dir. Bağlam uygun olursa yorum [2] de gerçekleşebilir.

İleri sürülenler gayet basit görünebilir. Söz konusu yapılar bir Türk mantığı için o kadar doğal ve akla yakın olduğundan anadili Türkçe olanların dikkatinden kaçması bile mümkündür. Yine de ortaç ve adeylem arasındaki farkın – az önce sıralanan nazik örnekler bir yana bırakıldığında bile – Türkçe öğrenen Alman beyinler için son derece güç olduğu kesin.

5. Ortaçların Anlambilimsel ve Sözdizimsel Nitelikleri

5.1. Temel Birimler

Somut bir birimin morfosentaktik işlevi belli olduğunda bile çözülecek problemler kalır. İlk problem anlambilimseldir.

Dilbilgisi kitaplarında *-(y)An* ortacının şimdiki zaman ya da geniş zamana, *-DIK* ortacının ise geçmiş zamana ait olduğu iddiasına rastlanmaktadır. Banguoğlu (1974: 422–427) *-(y)An* birimini “Şimdiki zaman sıfatfiilleri” kümesine, *-DIK* birimini ise “Geçmiş sıfatfiilleri” kümesine dahil etmektedir. Korkmaz (2003: 939–963, 911–923) *-(y)An*'ı “Geniş zaman”, *-DIK*'ı ise “Geçmiş zaman” olarak

sınıflandırmaktadır. Lewis (1967: 158, 162) de *-(y)An* birimini “Present”, *-DIK* birimini “DI-Past” olarak yorumlamaktadır. Aynı problem dilbilgisi derslerimizde kullandığımız ders kitabına da yansımaktadır (Landmann 2009): Kitapta *-(y)An*, “Partizip Präsens”, yani şimdiki zaman ortacı diye adlandırılmakta, *-DIK* ortacı ise “Das attributive Verbalnomen auf -dik”, yani ‘-dik’li niteleyici adeylem’ diye. Zamanla ilgili bu ayırımı yanlış olduğu kolayca gösterilebilir:

(31) Ben sizin güzel Milano’nuzu gördüm, buyrun siz de [benim yaşadığım] kenti görün. (BR 302)

Bu örnekte *-DIK* ortacının eşzamanlı olarak yorumlandığı açıktır (Ben şu an kentte yaşıyorum).

(32) Ölen eşim ekonomistti. (BR 170)

Bu örnekte *-(y)An* ortacı önzamanlılık ifade etmek için kullanılmaktadır (Eşim öldü).

Demek ki, sözkonusu iki birim önzamanlılık-eşzamanlılık karşıtlığına dair tarafsızdır. İki birim arasındaki anlambilimsel-işlevsel fark aslında aşağı yukarı bilinmektedir: Basitleştirilmiş bir şekilde ifade edersek, *-(y)An* ile biten sıfat tümcecığının mantıksal öznesinin sözdizimsel başıyla özdeş olduğunu, *-DIK*’lı sıfat tümceciklerinin mantıksal öznesinin ise baştan farklı olduğunu söyleyebiliriz:

(33) gören_i adam_j

(34) gördüğü_i adam_j

Özne özdeşliği veya farklılığı bu örneklerde küçük endekslerle (i/j) işaretlenmiştir. Bu olgu ne kadar bilinir olursa olsun Türkçe öğrenenler için büyük zorluklar yaratmakta, çünkü mesele gösterildiği kadar basit değildir. Bütün sorunsallık Göksel ve Kerslake’nin dilbilgisi kitabında (2005) kapsamlı bir biçimde gösterilmektedir. Sorunsallığın ana çizgileri aşağıda özetlenecektir. Hakikaten *-(y)An* ortacı yalnız özne-baş özdeşliği olduğu takdirde kullanılmamaktadır, ama bunun dışında şu koşullarla da (bk. Göksel & Kerslake 2005: 440–442, 444–445):

[1] Sözdizimsel baş, sıfat tümcecığının öznesinin iyesidir:

(35) [öğrenci_i-si_j övülen_i] öğretmen_j

Bu örnekte övülen öğretmen değil, öğrencidir, ama öğretmen sıfat tümcecığının öznesinde iyelik takısıyla temsil edilmektedir. Bu yüzden *-DIK* değil, *-(y)An* kullanılmaktadır.

[2] Sözdizimsel baş, sıfat tümcecığının başka bir ögesinin iyesidir. Bu durumda öznenin belirtisiz olması lazım.

(36) [ev-in_j-e hırsız_i giren_i] komşu_j

(37) [kapı-ların_j-ın önünde çocuklar_i oynayan_i] evler_j

Örnek (36)’da eve giren kişi komşu değil, hırsızdır; ama hırsız belirtisiz; ve sözdizimsel baş ev’in iyesi olduğundan *-(y)An* ortacı kullanılmaktadır. Örnek

DİL ÖĞRENİMİ AÇISINDAN ADEYLEMLER VE ORTAÇLAR

(37)'de oynayan, evler değil, çocuklardır; ve *-(y)An* ortacı, çocuklar belirtisiz olduğu ve sözdizimsel baş *kapılar* sözcüğünde iyelik takısı aracılığıyla işaretlendiği için kullanılmaktadır.

Eğer sıfat tümceciğinin öznesi belirtili ise *-DIK* kullanılmaktadır:

- (38) [ev-in_j-e aynı hırsızın_i girdiği_i] komşum_j
(39) [kapı-ların_j-in önünde çocuklarımızın_i oynadığı_i] evler_j

Bu örneklerde belirtili bir hırsız – *aynı hırsız* – ve belirtili çocuklar – bizim *çocuklarımız* – var, dolayısıyla *-DIK* ortacı gerekmektedir.

[3] Sıfat tümceciğinin öznesi belirtisiz bir ulamı temsil etmekte, sözdizimsel baş ise bir yeri; ve yüklem edilgen çatıda görünmektedir:

- (40) [kitap_i sat-ıl-an_i] dükkân_j
(41) [tost makinesiyle ütü_i yap-ıl- an_i] öğrenci evleri_j

Görüldüğü gibi, örnek (40)'ta satılanın dükkân, örnek (41)'de ise ütülenenin öğrenci evleri olmamasına rağmen bu örneklerde *-(y)An* ortacı kullanılmaktadır.

Anlam açısından birbiriyle hemen hemen özdeş sınır durumlar da var:

- (42) [Türkçe_i konuş-ul-an_i] ülkeler_j
(43) [Türkçenin_i konuş-ul-duğu_i] ülkeler_j

Böyle durumlar galiba, *Türkçe* gibi sözcüklerin hem belirtisiz, soyut bir ulam, hem de belirtili, somut bir dil sistemi olarak algılanabildiğinden kaynaklanmaktadır.

Türkçeyi anadili olarak öğrenmiş olanlar, doğal olarak bu yapısal ayrımları otomatik olarak uygulamakta, ama Türkçeye içgüdüyle değil, mantıkla yaklaşmaya mecbur olanlar için bu karmaşık yapısal özellik, büyük güçlükler yaratmaktadır.

Temel ortaçlara tekrar bakıldığında *-(y)An* ile *-DIK*'tan başka iki ortacın daha mevcut olduğu görülmektedir: postterminal (“bitmiş”) olan *-mİş* ve prospektif (“geleceğe ait”) olan *-(y)AcAK*. İşlevsel açıdan *-mİş* tam *-(y)An* gibi davranmaktadır:

- (44) is bağlamış_i bir lamba_j
(45) [şişe_i-si_j is bağlamış_i] bir lamba_j (HD 16)

Yani, *-mİş* “özne-baş özdeşliği” durumlarının yanı sıra yukarıda *-(y)An* için tanımlanan sözdizimsel ortamlarda da kullanılmaktadır. Öbür ortamlarda yerine *-DIK* (yahut *-mİş olduğu*; birimlerin anlambilimsel nitelikleri için bk. aşağıya) geçmektedir. *-(y)AcAK* ise, sözdizimsel açıdan hem *-(y)An* hem *-DIK* gibi davranabilir:

- (46) [Düşünceye engel olacak_i] şey_j yoktu bu banyoda. (TUT 342)
(47) Hiç olmazsa öldükten sonra, [aralarında bulunmaktan zevk alacağımızı_i] insanlarla_j yaşasaydık. (TUT 579)

Örnek (46)'da özne-baş özdeşliği, örnek (47)'de ise özne-baş farklılığı görülmektedir. Demek, özne-baş ilişkisi konusunda $-(y)An$ ve $-mIş$ birbirine benzer. $-DIK$, bu iki birimin kapsamadığı işlevler yapar ve $-(y)AcAK$ her iki grup gibi davranabilir.

$-(y)An/-DIK$, $-mIş$ ve $-(y)AcAK$ anlambilimsel açıdan da birbirinden farklıdır. Bu olgu da ortaç dizgesinin karmaşıklığını artırmaktadır. $-mIş$ olumlu bir görünüş değeri şifrelemektedir, hem de *postterminallik* (krş. Johanson 1971). $-(y)AcAK$, çoğu kez *prospektif* denilen bir değeri temsil etmektedir (Johanson 2000). Öbür ortaçlar bu iki anlama karşı tarafsızdır. Dört temel ortaçın nitelikleri şu çizelgede gösterilmektedir:

Çizelge 4: Temel ortaçların nitelikleri

	Postterminal	Prospektif	Özne=Baş
$-(y)An$	-	-	+
$-DIK$	-	-	-
$-mIş$	+	-	+
$-(y)AcAK$	-	+	+/-

5.2. Dolaylamalı Ortaçlar

Temel ortaçların yanı sıra karmaşık birimler de vardır. Bu birimler, görünüş değerlerini olumlu bir biçimde ifade edebilmek için kurulmuştur. Postterminallik ve prospektiflikten başka intraterminallik ("bitmemişlik") de şifrelenmektedir. Marjinal birimleri, yani $-(y)AsI$ ve $-(V)r/-mAz'$ 'ı dışta bırakarak anlambilimsel karşıtlıkları şöyle göstermek mümkündür:

Çizelge 5: Dolaylamalı ortaçlar ve anlambilimsel karşıtlıkları

	Intraterminal	Postterminal	Prospektif
$-(y)An/-DIK$	-	-	-
$-Iyor\ olan/-Iyor\ olduğu$	+	-	-
$-mAktA\ olan/-mAktA\ olduğu$	+	-	-
$-mIş$	-	+	-
$-mIş\ olan/-mIş\ olduğu$	-	+	-
$-(y)AcAK$	-	-	+
$-(y)AcAk\ olan/- (y)AcAk\ olduğu$	-	-	+

Çizelgeden de anlaşılacağı gibi karmaşık birimlerde, *olmak* taşıyıcı yardımcı eylemine $-(y)An$ veya $-DIK'$ 'ı ekleyerek özne-baş ilişkisi de işaretlenebilir.

Bütün bu olguların neticesi olarak ortaç dizgesinde türlü türlü anlambilimsel ve sözdizimsel niteliklerin şifrelenmiş olduğu ve bu karmaşıklığın Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenenler için büyük bir zorluk çıkardığı söylenebilir.

5.3. Gizli Karmaşıklık

Bütün bunlar yetmiyormuş gibi, $-DIK'$ 'lı sıfat tümceciklerinde (ve $-(y)AcAK$ +iyelik takısı yapıları olanlarda) bir güçlük daha vardır. Almandada ilgi

DİL ÖĞRENİMİ AÇISINDAN ADEYLEMLER VE ORTAÇLAR

tümceciğinin yüklemi ve nitelediği baş arasındaki mantıksal ilişki biçimbilimsel düzeyde açıkça işaretlenmektedir, hem de ilgi adılında. Türkçede bu ilişki çoğu kez işaretlenmemektedir. Örneğin:

- (48) der Mann, **den** ich gesehen habe = gördüğüm adam
İLGAD.BEL.TK.ER
(krş. Adam-ı gördüm.)
- (49) das Kamel, **auf das** ich gestiegen bin = bindiğim deve
önilgeç+İLGAD.BEL.TK.NÖT
(krş. Deve-ye bindim.)
- (50) das Kamel, **von dem** ich abgestiegen bin = indiğim deve
önilgeç+İLGAD.YÖN.TK.NÖT
(krş. Deve-den indim.)
- (51) der Tag, **an dem** ich gekommen bin = geldiğim gün
önilgeç+İLGAD.YÖN.TK.ER
(krş. O gün geldim.)
- (52) die Person, **deren** Auto ich gestohlen habe = arabasını çaldığım kişi
İLGAD.İLG.TK.DİŞ
(krş. O kişi-nin arabasını çaldım.)
- (53) die Dame, **in deren** Gesicht ich schaue = yüzüne baktığım hanım
önilgeç+İLGAD.İLG.TK.DİŞ
(krş. Hanım-in yüzüne baktım.)

Görüldüğü gibi Türkçede bitimli tümcelerde eylemler, belirli durumları yönetirken bunun dengi sıfat tümceciklerinde bu yönetme niteliklerini kaybetmektedir. Bundan farklı olarak Almanca ilgi tümceciklerinde eylemler, yönetme niteliklerini korumaktadır. Alman diline (ve yapısal açıdan buna benzer dillere) özgü bu morfosentaktik karmaşıklık yabancıların Almanca öğrenmesini zorlaştırmaktadır. Öte yandan, Türkçe morfosentaktik açıdan çok daha basit olmakla birlikte sıfat tümceciğinin yüklemi ve nitelediği baş arasındaki mantıksal ilişki, örtük bir şekilde yine de mevcuttur. Bu gibi örtük şifrelenmelere *gizli karmaşıklık* denir (*hidden complexity*, krş. Bisang 2009). Türk beyni bu ilişkiyi kendiliğinden deşifre eder. İşin ilginç, Alman öğrencilerimizin bile Türkçeden Almancaya çevirirken bu ilişkiyi kavramakta fazla zorluk çekmemeleridir. Ne yazık ki bunun tersi durumda, yani Almanca ilgi tümceciklerini Türkçeye çevirmeleri, yani karmaşık yapıyı daha basit bir yapıya aktarmaları beklendiğinde kendi anadillerindeki karmaşıklığı nasıl çözeceklerini bilememektedirler. Şu gibi alıştırmalar verildiğinde:

Ödev: Türkçeye çeviriniz.

Örnek	İstenen çözüm
1. die Person, an die ich denke	düşündüğüm kişi
2. die Person, an die ich lachend denke	gülerek düşündüğüm kişi
3. Personen, an die ich nicht denken kann	düşünemediğim kişiler
4. Personen, an die ich nicht werden können	düşünemeyeceğim kişiler

oldukça yalın Türkçe yapıları oluşturmakta epeyce zorlanmaktadır.

5.4. Arasöz: Türkçede Dengi Olmayan Almanca Yapılar

Alman dilinde Türkçede yüzde yüz dengi olmayan bazı yapılar da vardır. Bazı bitimli tümceler Almancada ilgi tümceciklerine dönüştürülebilirken Türkçede sıfat tümceciklerine dönüştürülemez:

(54) der Schüler, demzufolge der Unterricht schlecht war = *göre ders kötü olan öğrenci

İLGAD.YÖN.TK.ER+sonilgeç

(krş.: Öğrenciye göre ders kötüydü.)

(55) das Dorf, bis zu dem ich wanderte = *kadar yürüdüğüm köy
önilgeç+İLGAD.YÖN.TK.NÖT
(krş.: O köye kadar yürüdüm.)

Türkçede bitimli tümcelerin dolaysız olarak sıfat tümceciklerine dönüştürülememesinin sebebi, kullanılan sonilgeçlerin iyelik takısı alamaması ve dolayısıyla sözdizimsel başlarıyla ilgi kuramamasıdır. Almanca ilgi tümceciklerinde ifade edilenleri Türkçede bütünüyle başka yapılarla kodlamak gerek, örn.

(54a) dersin kötü olduğunu ileri süren öğrenci

(55a) yolunun tümünü yürüdüğüm köy

gibi yapılarla.

Üstelik, Türkçede ikircil olan, ama Almancada kesin bir çözüm gerektiren yapılar da vardır,

(56) geldiğim ülke

1. ‘das Land, aus dem ich komme’

2. ‘das Land, in das ich komme’

gibi. Bu sıfat tümceciği (en az) şu iki bitimli tümcenin dengi olabilir:

(56a) O ülkeden geldim.

(56b) Bu ülkeye geldim.

Türkçede dengi olmayan bunlar gibi yapılar doğal olarak dil öğreniminde özellikle sorun yaratmaktadır.

5.5. Deşifre Etmede Bağlamın Önemi

Ana çizgileri gösterilen sorunların, salt Almanca ile Türkçe arasındaki yapı farkından ve Türk dilini daha yeterince öğrenmemişlikten değil de Türkçeye özgü gerçek bir yapı karmaşıklığından kanaklandığını basit bir deneyle göstermek mümkündür. Türk beyninin, sıfat tümceciklerinin yorumlanmasında sadece özne-baş ilişkisi, sıfat tümcecığının öznesinin belirtili veya belirtilsiz olması karşılıklı gibi Türkçe yapı özelliklerine değil, bağlama da başvurduğunu tahmin edebiliriz. Bunu ispatlamak için 15 Türk deneği bağlamı olmayan örneklerle karşı karşıya bıraktık. Deneklerin Ödev 1'i çözmekte epeyce zorlandıklarını, özellikle üçüncü, dördüncü ve beşinci ifadeler güçlükle yarattığını saptadık:

Ödev 1: Aşağıdaki ifadeleri Almancaya çeviriniz.

Verilen ifade	Beklenen çözüm
1. Utanan öğrenci	der Schüler, der sich schämt
2. Sınıf arkadaşından utanan öğrenci	der Schüler, der sich vor seinem Klassenkameraden schämt
3. Sınıf arkadaşının utandığı öğrenci	der Schüler, vor dem sich sein Klassenkamerad schämt
4. Sınıf arkadaşından utandığı öğrenci	der Schüler, vor dessen Klassenkamerad er/sie sich schämt
5. Sınıf arkadaşı utanan öğrenci	der Schüler, dessen Klassenkamerad sich schämt

Deneyin sonuçları Çizelge 6'da gösterilmektedir. Doğru çözümler + ile, yanlış çözümler – ile, boş bırakılan haneler Ø ile işaretlenmiştir.

Çizelge 6: Ödev 1'in sonuçları

İfade	Denek															Doğru Yanıt	%
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15		
1	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	15	100
2	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	15	100
3	+	-	Ø	+	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	4	27
4	Ø	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	Ø	-	Ø	3	20
5	+	+	Ø	+	+	+	+	-	+	+	Ø	+	+	-	-	10	67

Görüldüğü gibi İfade 3 %27, İfade 4 %20, İfade 5 ise %67 oranında doğru çözüldü. Hata sayıları, sıfat tümceciklerini çözümlenmede sıfatylemlerin anlambilimsel ve sözdizimsel niteliklerinin yanı sıra bağlamın da ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Bu ifadeler küme halinde gösterilmeyip yapısal ilgi taşımayan başka ifadeler arasına tek tek konulduğunda yanlış yanıtların sayısının daha da arttığı gözlemlenmiştir. Bunun sebebi, bu durumda deneklerin neye dikkat etmeleri gerektiğini bilememeleri ve işlevsel sorunsallığın farkında olmaksızın akıllarına ilk gelen çözümlü yazıvermeleridir.

Somut bir bağlamda kolayca çözümlenen yukarıdaki örnekler, deneyde yapıldığı gibi bağlam ortadan kaldırıldığında güçlükler yaratmaktadır. Çünkü bu durumda, sadece kullanılan biçimbirimlere ve onlara özgü sözdizimsel niteliklere başvurarak, üstelik hiç bir zaman analitik olarak öğrenilmeyen, ama dil edinme sürecinde içgüdüyle öğrenilen yapı bilgisi aracılığıyla kimin kimden utandığını çıkarmak gerekmektedir (Çizelge 7). Küçük deneyimiz, bu deşifre sürecinde hataların ortaya çıkabileceğini göstermiştir.

Çizelge 7: Deşifre sürecinde bir adım: Kim kimden utanıyor?

İfade	Kodlanan önerme
1. Utanan öğrenci	Öğrenci utanıyor.
2. Sınıf arkadaşından utanan öğrenci	Öğrenci sınıf arkadaşından utanıyor.
3. Sınıf arkadaşının utandığı öğrenci	Sınıf arkadaşı öğrenciden utanıyor.
4. Sınıf arkadaşından utandığı öğrenci	Kimse öğrencinin sınıf arkadaşından utanıyor.
5. Sınıf arkadaşı utanan öğrenci	Öğrencinin sınıf arkadaşı utanıyor.

Bu örneklerin gerçekten sinsi olduğunu hemen itiraf edelim. Çünkü Ödev 1’de, ifadelerin çözümlenmesini zorlaştıran bir bileşen daha vardır: belirtisiz bir ad tamlamasının (*sınıf arkadaşı*) var olması. Bu ad tamlamasında zaten bir iyelik takısı var, dolayısıyla İfade 5’teki başıbozuk yapıyı fark etmek daha zor olmaktadır.

Ödev 2, aynı deneyin daha basit ve daha kolayca çözülen bir varyantıdır:

Ödev 2: Aşağıdaki ifadeleri Almancaya çeviriniz.

Verilen ifade	Beklenen çözüm
1. Utanan kız	das Mädchen, das sich schämt
2. Babasından utanan kız	das Mädchen, das sich vor seinem Vater schämt.
3. Babasının utandığı kız	Das Mädchen, vor dem sich sein Vater schämt.
4. Babasından utandığım kız	Das Mädchen, vor dessen Vater ich mich schäme.
5. Babası utanan kız	Das Mädchen, dessen Vater sich schämt.

Bu ifadelerde özne-baş ilişkisi daha belirgin olduğundan deneklerimizin çoğu bu ödevi çözmeyi başarabildi, ama ilişkiyi kavramaları biraz zaman aldı. Ödev 2’nin sonuçları Çizelge 8’de gösterilmektedir:

DİL ÖĞRENİMİ AÇISINDAN ADEYLEMLER VE ORTAÇLAR

Çizelge 8: Ödev 2'nin sonuçları

Örnek	Denek															Doğru Yanıt	%
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15		
1	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	15	100
2	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	15	100
3	+	+	Ø	+	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	7	47
4	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	11	73
5	+	+	Ø	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	-	+	12	80

Görüldüğü gibi İfade 3 %47, İfade 4 %73 ve İfade 5 %80 oranında doğru çözüldü, ve bu Ödev 1 ile karşılaştırıldığında daha yüksek bir orandır.

Sonuç olarak, somut bir bağlamda kendiliğinden çözümleniveren yapılar, bağlamlarından çıkarıldığında daha güç çözümlenmektedir. Bu durum, böyle yapıların genelde salt morfosentaktik belirtilerine dikkat ederek değil de bağlama da başvurarak çözümlendiğinin bir göstergesidir. Başka deyişle, bu yapılarda gerçekten bir karmaşıklık bulunmaktadır.

Küçük çaplı bu deneyde yanıtlanamayan bir soru, Türk öğrencilerimizin bu ödevleri çözerken zorlanmalarında Türkçe-Almanca iki dilliliklerinin ve belki Türkçelerindeki bir eksikliğin etkisi olup olmadığıdır. Bu sorunun, dil karmaşıklığını, sıfat tümceciklerindeki deşifre düzeneklerini ve iki dilliliğin etkisini anlamamız için önemli olduğu ve dolayısıyla kapsamlı karşılaştırmalı bir araştırmanın nesnesi olması gerektiği kanısındayım.

6. Adeylem Dizgesi ve Karşıtlıklar

İncelemeyi sona erdirmeden önce tekrar kısaca adeylemlere dönelim. Görüldüğü gibi adeylem dizgesi benim bulgularıma göre beş tane temel birimden ibarettir: {-*mAk*, -*mA*, -*DIK*, -(*y*)*AcAK* ve -(*y*)*Iş*} (bkn. yukarıda Çizelge 3).

Bu birimler arasındaki karşıtlıklar oldukça iyi araştırılmış olmakla birlikte oldukça soyut oldukları için Türkçe öğrenmek isteyenlere sorunlar yaratmaktadır. Bu birimlerin kullanılmasında henüz tam anlaşılammış olan bazı yönler de vardır.

En kolayca betimlenen karşıtlık -*mAk* ve -*mA* arasındakidir. Çağdaş ölçünlü Türk dilinde -*mAk* biçimi salt bulunma ve çıkma durumuyla çekimlenir. Çoğulluk eki, iyelik takıları ve diğer durum ekleri hep -*mA* ile birleşir. Dolayısıyla iki birimin arasındaki fark esasen birleşme nitelikleriyle ilgilidir. Kimi zaman -*mAk*'ın anlamının -*mA*'ninkinden soyut olduğu da ileri sürülür (Göksel & Kerslake 2005: 418); bu soruyla ise bu yazının çerçevesinde ilgilenmeyecektir.

Çizelge 9: Durumlarla *-mA* ve *-mAK*

YLN	-mA	-mAk
İLG	-mAnIn	—
BEL	-mAyI	—
YÖN	-mAyA	—
BUL	-mAdA	-mAktA
AYR	-mAdAn	-mAktAn

Çizelge 10: İyelik takılarıyla *-mA* ve *-mAK*

	-mA	-mAk
1.TK	-mAm	—
2.TK	-mAn	—
3.TK	-mAsI	—
1.ÇĞ	-mAmlz	—
2.ÇĞ	-mAnIz	—
3.ÇĞ	-mAlArI	—

-mA ile *-DIK* arasındaki fark, Kornfilt (1997: 50–51), Johanson (1998: 60) ve Göksel & Kerslake (2005: 412–431, özellikle 423) gibi bilginler tarafından olgusalılık karşılığı olarak açıklanmaktadır: *-DIK* olgusaldır, *-mA* ise olgusal değildir. İşlevsel Dilbilgisi (Functional Grammar, Dik 1989) ve İşlevsel Söylem Dilbilgisi'nde (Hengeveld & Mackenzie 2008) kaynaklanan, çağdaş dilbilim alanyazınında daha yaygın olan bir terminolojiye göre, *-DIK*'ın önermeleri, *-mA*'nın ise işlerin durumlarını (*State of Affairs*) kodladığını söyleyebiliriz.

-(y)AcAK bütün diğer birimlerden farklı olarak prospektiftir. En güç betimlenir birim *-(y)Iş*'tir. Çekim eki olarak (tabii ki türetme eki de olabilir,¹ ama bu işlemler eldeki yazıda ilgileneilmeyecektir) iki ana işlevi vardır: ya eylemin gerçekleşme tarzını şifrelemektedir (örn. (57)) ya da tek bir olayı (örn. (58); Göksel & Kerslake 2005: 427–428). Son işlev, şifrelenen olayı sayılabilir kılar.

(57) Dur-uş-uyla, kalın kaşlarının altında öfkeyle ışıldayan kara gözleriyle, sesinin tonuyla açıkça meydan okuyordu. (BR 332)

(58) Paris'e ilk gid-iş-imde on gün kalmıştım.

Öğenin bu iki özelliğinin dilin tarihsel gelişiminde nasıl gerekçelendirilebileceği şimdilik belirsiz. Üstelik kaynaklarda anılan *tarz* ve *sayılabilirlik* işlevlerinden farklı kullanılışları da vardır, örneğin:

(59) Tuhaf olan, hiç rahibe göreme-yiş-imdi. Hep erkekler vardı. (BES 25)

(60) Bazen saygıya benzeyen bir ifade oluyor yüzünde, çoğu zaman hiçbir şey anlamıyor ol-uş-un acıklı boşluğu. (DA 157)

Bu noktada *-(y)Iş*'in kullanılışı, *-DIK* ve *-mA*'ninkilerle kesişmektedir: Örnek

¹ *Giriş, çıkış, görüş* vb. sözcüklerde olduğu gibi.

DİL ÖĞRENİMİ AÇISINDAN ADEYLEMLER VE ORTAÇLAR

(59)'da $-(y)Iş$ 'ın yerine hem $-DİK$, hem $-mA$ geçebilir, örn. (60)'ta ise $-mA$:

(59a) Tuhaf olan, hiç rahibe göremememdi.

(59b) Tuhaf olan, hiç rahibe göremediğimdi.

(60a) Bazen saygıya benzeyen bir ifade oluyor yüzünde, çoğu zaman hiçbir şey anlamıyor olmanın (*olduğunun) acıklı boşluğu.

Anadillilere göre arada ufak bir anlam farkı var, ama bu farkın neden ibaret olduğu belli değildir. Sonuç olarak $-(y)Iş$ 'ın işlevinin bütün yönlerinin henüz tam olarak araştırılmamış olduğunu söylemek mümkün. Bu da ilgili birimin öğretimi için bir sorun oluşturur, çünkü neden ibaret olduğu belirsiz bir farkı öğrencilere anlatmak güçtür.

Adeylemler arasındaki farklar bütünü çözümlenmemiş olsa da karşıtlıkları yaklaşık şöyle göstermek mümkündür:

Çizelge 11: Adeylemlerde anlambilimsel karşıtlıklar

	Olgusal	Prospektif	Tarz
$-mA(k)$	-	-	-
$-(y)Iş$	-	-	+
$-DİK$	+	-	-
$-(y)AcAK$	-	+	-

Özellikle $-mA$ ve $-DİK$, bazen $-(y)Iş$ da, dolaylamalı öğeler kurmak için de kullanılmaktadır, örn. $-Iyor olması$, $-mAktA olması$, $-mIş olması$, $-(y)AcAK olması$. Sonuç olarak Türkçe adeylem sistemi oldukça zengin ve karmaşıktır ve dil öğretiminde özel dikkat gerektirmektedir.

7. Sonuçlar

Adeylemler ve ortaçlar ulamların karmaşıklığından dolayı yabancı öğrenciler için güçlükler yaratmaktadır. Bunun ana sebepleri şunlardır: Bazı biçimbilimsel öğeler her iki kümeye aittir ve belli bir ögenin aidiyetini tespit etmek bazen zordur. Bölüm 4'te gösterildiği gibi işlevi sadece bağlamdan belli olan ikircil örnekler bile vardır. Ortaçlar, sıfat tümcecığının öznesi ve sözdizimsel baş arasındaki ilişkiye göre farklı davranmaktadır. Kullanılacak birimin seçimini belirleyen sözdizimsel koşulların ne kadar karmaşık olduğu Bölüm 5.1'de gösterilmiştir. Birimlerin sözdizimsel niteliklerinin yanı sıra temel birimler arasında anlambilimsel farklar da bulunmaktadır. Üstelik, dolaylamalı öğeler aracılığıyla daha çok anlambilimsel değerler işaretlenebilmektedir. Bölüm 5.3'te görüldüğü gibi Almanca ve İngilizce gibi dillerde yüzeyde kodlanan bazı anlambilimsel yapılar Türkçede kodlanmamakta, bağlam aracılığıyla deşifre edilmektedir. Almanca ve İngilizce gibi dillerin sıfat tümcecikleri biçimbilimsel ve sözdizimsel düzeylerde karmaşıkken, Türkçe sıfat tümceciklerinde deney aracılığıyla (Bölüm 5.5.) kanıtlandığı gibi gizli karmaşıklık saptanır. Karmaşıklığın farklı düzeylerde gerçekleşmesi Türkçe öğrenen yabancılar için (ve de yabancı dil öğrenen Türkler için) sorunlar

çıkarmaktadır. Ayrıca, bazı Almanca yapıların Türkçede tam dengi de bulunmamaktadır (Bölüm 5.4.).

Türk diline içkin ulam içi ve ulamlar arası karmaşıklıktan ve dillerarası farklılıklardan dolayı yabancılara dil öğretiminde adeylemler ve sıfatylemler özellikle dikkate alınmalı, anlambilimsel, biçimbilimsel ve sözdizimsel nitelikleriyle, aralarındaki işlevsel ortaklıklar ve farklılıklarla öğretilmeli ve Türkçe eğitiminin farklı basamaklarında önce teker teker, sonra tekrar bağlamda ele alınmalıdır. Aksi takdirde yabancı öğrencilerin Türkçeyi kapsamlı ve kusursuz biçimde öğrenmesinin zor, hatta olanaksız olacağı kanısındayım.

Kısaltmalar

AYR	ayırma durumu
BEL	belirtme durumu
BUL	bulunma durumu
ÇĞ	çoğul
DIŞ	dişil
ER	eril
İLG	ilgi durumu
İLGAD	ilgi adlı
NÖT	nötr
TK	tekil
TML	tümleyici
TNM	tanımlık
YLN	yalın durum
YÖN	yönelme durumu

Alıntılanan Eserler

- AŞK: ŞAFKAK, Elif (2009). *Aşk*. İstanbul: Doğan Kitap.
- BES: ÜMİT, Ahmet (2008). *Bab-ı Esrar*. İstanbul: Doğan Kitap.
- BR: ÜMİT, Ahmet (2003). *Beyoğlu Rapsodisi*. İstanbul: Doğan Kitap.
- DA: TUNÇ, Ayfer (2014). *Dünya Ağrısı*. İstanbul: Can Sanat Yayınları.
- HD: ÇAMLİBEL, Faruk Nafiz (¹⁸2013). *Han Duvarları. Toplu Şiirler*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İH: ÜMİT, Ahmet (2010). *İstanbul Hatırası*. İstanbul: Everest Yayınları.
- KK: PAMUK, Orhan (1990) [2000]. *Kara Kitap*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- TUT: ATAY, Oğuz (1972) [2000]. *Tutunamayanlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- WEB: <http://www.05amasya.com/haber/10-ocak-calisan-gazeteciler-gunu-kutlu-olsun/96/> (09.02.2015)

Kaynaklar

- BANGUOĞLU, Tahsin (1974). *Türkçenin Grameri*. İstanbul: Baha Matbaası.
- BİSANG, Walter (2009). "On the evolution of complexity — sometimes less is more in East and mainland Southeast Asia". In: SAMPSON, Geoffrey — GİL, David — TRUDGİLL, Peter (Haz.). *Language complexity as an evolving variable*. Oxford: Oxford University Press: 34–49.

DİL ÖĞRENİMİ AÇISINDAN ADEYLEMLER VE ORTAÇLAR

- DENY, Jean (1921). *Grammaire de la langue Turque. Dialecte Osmanli*. Paris: Imprimerie Nationale.
- DİK, Simon C. (1989) (²1997). *The theory of Functional Grammar. Part 1: The structure of the clause*. Edited by Kees HENGVELD. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- ERGIN, Muharrem (1958). *Türk Dil Bilgisi*. (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 785.) İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- GENCAN, Tahir Nejat (³1975). *Dilbilgisi*. İstanbul: (TDK Yayınları 418.) Murat Matbaacılık.
- GÖKSEL, Ash & KERSLAKE, Celia (2005). *Turkish. A comprehensive grammar*. London – New York: Routledge.
- HENGVELD, Kees & MACKENZIE, J. Lachlan (2008). *Functional Discourse Grammar. A typologically-based theory of language structure*. Oxford: Oxford University Press.
- JOHANSON, Lars (1971). *Aspekt im Türkischen*. Uppsala.
- JOHANSON, Lars (1998). “The structure of Turkic”. In: JOHANSON, Lars & CSATÓ, Éva Á. (Haz.). *The Turkic languages*. London: Routledge: 30–66.
- JOHANSON, Lars (2000). “Viewpoint operators in European languages”. In: DAHL, Östen (Haz.). *Tense and aspect in the languages of Europe*. (EUROTYP 20/6.) Berlin – New York: Mouton de Gruyter: 27–187.
- KONONOV, Andrej N. (1956). *Grammatika sovremennogo tureckogo literaturnogo jazyka*. Moskva – Leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- KORKMAZ, Zeynep (2003) (²2007). *Türkiye Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları 827
- KORNFİLT, Jaklin (1997). *Turkish*. London – New York: Routledge.
- LANDMANN, Angelika (2009). *Türkisch. Grammatisches Lehrbuch für Anfänger und Fortgeschrittene*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- LEWIS, G.L. (1967). *Turkish Grammar*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- MÜLLER, August (1889). *Türkische Grammatik mit Paradigmen, Litteratur, Chrestomathie und Glossar*. Berlin: H. Reuther's Verlagsbuchhandlung.

